
Rasprave

Izlaganje sa znanstvenog skupa
321.728(497.1)“199”
Primljeno: 14. prosinca 2001.

Revolucija i ustav u postkomunizmu: slučaj Srbije*

MILAN PODUNAVAC**

Sažetak

Autor u svijetlu dramatičnih događaja u političkom društvu u Srbiji propituje najtemeljnije pitanje političke teorije konstitucionalizma: na koji način revolucija može doseći vrhunac u održivoj formi konstitucionalne vladavine. Liberalna revolucija u Srbiji otvorila je mogućnost redefiniranja kolektivnog identiteta na osnovi ustavnog patriotizma. Autor smatra da ustavni patriotizam može biti dobra osnova za rekonstrukciju političkog poretka s onu stranu nacije-države.

Ključne riječi: konstitucionalna politika, liberalizam, nacionalizam, postkomunizam, revolucija, Srbija, ustavni patriotizam

U uvodnom eseju *Federalističkih spisa* Hamilton je upozoravao da je za budućnost jedne političke zajednice i prirodu njezine konstitucije od odlučujućeg značenja da pokaže može li ustanoviti dobru vladu služeći se refleksijom i izborom, ili je zavisnost od slučaja i nasilja trajno svojstvo njezine političke konstitucije (*The Federalist*: 1.33). Hamilton je smatrao da novi ustavni okvir koji se rađao ne predstavlja samo prekid s lošim učincima zavisnosti od slučaja i nasilja, nego da su u njemu u osnovi pozitivizirane najbolje vrijednosti američkog prosvjetiteljstva. I sami su *Federalistički spisi* u osnovi jedan oblik samorazumijevanja i racionalističke obrane novoga ustavnog i političkog okvira. Oni nisu samo dio dramatične alternative nego i iznimne inovacije koju je iznjedrila američka revolucija. Ove su Hamiltonove proročanske analize pokazale svoju veliku vrijednost u procesu ustavne i političke rekonstitucije postkomunističkih društava. Politička dinamika postkomunističkih društava nije samo pomaknula pitanja konstitucionalizacije revolucija u središte ideološkog diskursa, nego je i političkoj teoriji i vrijednostima liberalnog konstitucionalizma dala novi život i snagu. Konstitucionalizam

* Tekst je izložen na Hrvatskim politološkim razgovorima koji su održani od 12. do 14. prosinca 2001. u organizaciji Hrvatskog politološkog društva.

** *Milan Podunavac*, redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu na predmetu Teorije o političkom sistemu.

postaje sastavnim dijelom vodećih pojmova suvremene političke teorije (pravde, demokracije, građanstva), a opravdani strahovi branitelja “negativnog liberalizma” (Shklar) koji su još početkom devedesetih s tjeskobom upozoravali da načela “vladavine prava” sve više sliče “pravilima nogometne igre između branitelja i oponenta tržišne ekonomije u kojoj su sljedbenici Diceya i Hayeka sigurni gubitnici” danas ni izbliza nisu tako dramatični (Shklar, 1987.: 16). Naprotiv, u društvima u kojima se konstrukcija zgrade liberalne demokracije, kako je primijetio Holmes, začinje od najvišeg kata, ustav se označuje kao onaj *lokus* u kojemu novouspostavljeni poredak “traži i ustanovljuje vlastite principe” (Arendt). Političko društvo u Srbiji sastavni je dio ove političke dinamike. U ovoj se studiji analiziraju pretpostavke za rekonstrukciju kolektivnog identiteta u Srbiji. Ustav se označuje kao glavni okvir normativne integracije novog poretka nakon promjene staroga režima, a postojanje pretpolitičkog polja suglasnosti (bazični konsenzus) o kolektivnom identitetu političke zajednice označuje se kao prvo “javno dobro” i kao temeljni uvjet uspostave dobro uređenog i stabilnog poretka. U normativnom smislu moć oblikovanja ustava izražava kapacitet političke zajednice da oblikuje politički poredak *ex nihilo* uključujući istodobno ideju legitimne moći i titulara političke volje koji je zadnje ishodište novouspostavljenog poretka (Preuss, 1994.: 143-149). Odnos između revolucionarne politike i konstitucionalizma osnovni je okvir ove analize, a upozorenja da priroda konstitucionalnog utemeljenja u biti razara normativna svojstva konstitucionalne vladavine (Schmitt, Arendt) iznova će biti tematizirana u pojmovima političke teorije konstitucionalizma (Elster, Richards, Rosenfeld, Preuss, Arato, Dimitrijević) i suvremenog iskustva postkomunističkih društava. Carl Schmitt je tvrdio da je voljni, nasilni akt utemeljenja osnovno svojstvo svakog poretka. Arbitrarna je volja osnovni pokretač modernih revolucija i tog se tereta novouspostavljeni poredak nikada do kraja ne može osloboditi. Iako zadobiva bezbroj formi, arbitrarna volja nastavlja pratiti novouspostavljeni realitet ustavnih vladavina. Liberalni se konstitucionalizam nikada ne može osloboditi ovoga prvotnog grijeha. Svaki politički poredak, poručuje Schmitt, nosi višak nekontrolirane moći i potencijalno polje arbitarnosti (Schmitt, 1928.). Napomene Hannah Arendt o odnosu revolucije i ustava podjednako su pesimistične. Moderne revolucije, argumentira Hannah Arendt, zadobivaju dva osnovna modaliteta. Prvi čine permanentne revolucije koje ne uspijevaju generirati stabilne forme konstitucionalne vladavine, drugi, pak, konzervativne revolucije koje zatamljuju svoje revolucionarno ishodište i pokrivaju se osobitom formom revolucionarne amnezije. Čak će i iznimno hvaljena revolucija u Americi, na neki način odbaciti svoje revolucionarno ishodište s namjerom da uspostavi i institucionalizira pouzdana jamstva javnih sloboda (Arendt, 1963.: 55-56). Iako se suvremena politička teorija konstitucionalizma, koja kao središte analize uzima odnos između revolucije i ustava u društvima Centralne i Istočne Europe, oblikuje pod snažnim utjecajem nalaza Schmitta i Arendtove, ova teorija naznačuje moguće rješenje ove temeljne napetosti. Ukratko, normativni učinci ovih teorija pokazuju da očuvanje revolucionarnog temelja ne razara nužno konstitucionalnu vladavinu (Schmitt). Podjednako, iskustvo postkomunističkih društava pokazuje također mogućnost nerješive antinomije između permanentne i konzervativne revolucije (Arendt). Analiza političke dinamike u Srbiji smještena je u ovaj teorijski i normativni okvir. Analizira se proces konstitucionalizacije revolucije i pokazuje zašto je Srbiji nužna nova percepcija kolektivnog identiteta utemeljena s onu stranu nacije-države i izvan polja pretpolitičkog jedinstva njezinih članova. Naznačuje se na kojim je vrijednostima i načelima ona izvediva. Ustavni patriotizam zasnovan na liberalnim vrijednostima slobode za sve i načelima vla-

davine prava označuje se kao jezgra konsenzusa koja otvara mogućnost razrješenja inherentne napetosti između legitimnosti države i legitimnosti u državi. Kad se politički potres poslije dubokih revolucionarnih promjena smiri, ono što ostaje jesu određeni socijalni, ekonomski i politički uvjeti, koje njemački politički pisac Otto Kirchheimer označuje ograničavajućim uvjetima izgradnje novoga političkog poretka, unutar kojih novi sistem mora donositi svoje prve odluke i tražiti rješenja postojećih problema (Kirchheimer, 1981.: 35). Ovi ograničavajući uvjeti, uključujući i njihovo samorazumijevanje od strane samih aktera promjena, u osnovi determiniraju polje mogućnosti novih političkih aktera i okvire novog početka. Nije nužno posebno razlagati da su ove okolnosti nakon pada staroga režima iznimno složene. Opomena koju je još prije deset godina izrekao Jon Elster, pišući o paradoksima postkomunističke transformacije i označivši je kategorijama “teorema nemogućnosti”, čini se produktivnim teorijskim predloškom i za analizu političke dinamike u Srbiji. Ona u biti upućuje na dramu suprotstavljenih imperativa pred kojima se postkomunistička društva nalaze. Proces postkomunističke transformacije k otvorenom društvu, smatra Elster, traži mnogo više od racionalne ustavne formulacije alternativa. Za razliku od stabilnih ustavnih demokracija u kojima je tijekom dugog historijskog razvoja pravna država prethodila slobodi, a sloboda demokraciji (Bobio), postkomunistička se društva nalaze pred imperativom da paralelno oblikuju procese redefinicije kolektivnog identiteta (bazičnog konsenzusa), uspostave demokracije, tržišne ekonomije i socijalne pravde. Ovi se imperativi mogu označiti i normativnim pojmom javnog dobra implicirajući stajalište da ih većina pripadnika jednog društva smatra vrijednima i poželjnima i da neka vrsta deficita na bilo kojoj od ovih točaka stvara probleme u funkcioniranju političkog društva (Benhabib 1994.: 24-35). Ambicija je svakog dobro uređenog društva da zahtjeve za političkim legitimitetom, ekonomskim blagostanjem i kolektivnim identitetom drži u osobitom stanju ravnoteže. Poteškoća je u tome što se svi ovi imperativi nameću istodobno. No, pokazuje se da oni nisu samo različiti, nego i međusobno suprotstavljeni. Političko se društvo u Srbiji nalazi upravo u jednom takvom stanju. Godinu dana nakon listopadskih promjena, koje označujemo naglašeno pozitivnim normativnim konstruktom liberalne revolucije, ne samo da nije oblikovan novi društveni ugovor (ustav) u kojemu bi se na temelju širokoga socijetalnog konsenzusa izrazio kolektivni identitet Srbije kao političke zajednice i odgovorilo na temeljno pitanje “Tko smo?” i “Zašto smo zajedno?”, nego ozbiljne rasprave u javnosti o ovome “pretpolitičkom pitanju” nisu ozbiljno ni počele. Sve ovo ima loše učinke na političkom polju. Otuda su i učinci razorenog legaliteta i razorenog poretka “staroga režima” mnogo veći no što bi im jedno društvo koje je osvojilo “konstitucionalnu šansu” za redefiniciju svoga kolektivnog identiteta smjelo dopustiti. Zakon i poredak moraju egzistirati upravo zato da bi dali relativno jasne orijentire ponašanju aktera, funkcioniranju ustanova te da bi uobličili i disciplinirali metode političkog natjecanja. Bez legitimnog poretka i individualni i kolektivni akteri su skloni da lako pribjegu nasilju kao obliku razrješivanja sukoba, a ova je metoda već u djelokrugu nepolitike. Bazični konsenzus koji se uspostavlja kao jedno neupitno područje izvan političke borbe (Fraenkel) uvjet je da se politika u okviru jednog društva može oblikovati kao polje mirnog, miroljubivog i proračunljivog razrješivanja konflikata. Samo je na ovim pretpostavkama moguće uspostaviti jednu koherentnu političku teoriju poretka (Neumann) koja u ravnoteži i povezanosti vodećih pojmova, ustanova i načela omogućuje građanima jedne političke zajednice da na dugi rok rutiniziraju svoja individualna ponašanja i težnje prema jasno određenim orijentirima pravnog i političkog poretka

(Neumann, 1958.: 233-255 i 1944.: 454-459). Političko društvo u Srbiji nema takvu teoriju, a neki od vodećih aktera drže da ona nije ni potrebna. Vrijeme nakon velikih revolucionarnih potresa jest vrijeme velikih dezorijentacija, ali to je uvijek i vrijeme pojačane senzibilnosti. Borba za novo stanje nije samo ekonomska i politička, ona je uvijek i ideološka. Ovaj rad je pokušaj da se ova važna pitanja unesu u diskurzivno polje javnih debata. U radu će se demonstrirati jedna prilično skromna metodička postavka teorije okolnosti. Ona jednim reflektivnim ("teorija") odnosom prema okolnostima koje su dovele do promjena, nastoji izbjegnuti dva dominirajuća pristupa političkoj dinamici u političkom društvu Srbije. Prvi je osobita forma modelskog mišljenja koje nam iskustvo drugih zemalja u tranziciji nudi kao skup gotovih recepata, drugi je, pak, onaj koji pre naglašuje osobitost konteksta kao jedinog relevantnog područja mogućnosti aktera političkih promjena. Da bismo odgovorili na pitanje zašto određeni tip promjena ili određena strategija dobiva prednost u odnosu na druge, nastojat ćemo uvjete koji favoriziraju određeni tip političke i socijalne dinamike eksplicirati općenito ("teorija"). Na pretpostavkama ovakvoga metodičkog pristupa, u ovome ćemo radu demonstrirati dvije normativno motivirane teze. Prva normativno motivirana teza demonstrira ideju o ustavu kao glavnoj formi normativne integracije novog poretka nakon promjene staroga režima, a druga imperativ oblikovanja kolektivnog identiteta označuje jezgrom ustavnog ugovora. Iako u empirijskom smislu nema takvih stanja koja bi se posve mogla označiti terminom "novog poretka", u normativnom smislu moć da se utemelji novi ustav uvijek je istodobno i moć da se uspostavi politički poredak *ex nihilo*. U modernim društvima sve od Francuske revolucije ustav označuje aktivno oblikovanje novog poretka, što je bitan otklon u odnosu na historijsko rađanje i evoluciju staroga poretka. Oblikovanje ustava ne označuje samo ideju autorizacije novoga poretka nego i postojanje tvorca ustava čija je moć temelj poretka. Novi ustav ne oslobađa samo socijalne i političke snage koje su bile potisnute od strane staroga režima, on istodobno kreira institucionalne i političke uvjete za rađanje novih socijalnih i političkih aktera. Ustav je istodobno i osobita forma samolikvidacije revolucije. U njemu se jedna kreativna, neorganizirana i otvorena moć revolucije preoblikuje u konstituirajuću i ograničenu moć novoga političkog režima. Normativna poruka jednoga ovakvog stajališta iznimno je važna. Ona jednostavno upućuje na to da kad je konstituirajuća moć uspostavila ustav, svaka moć koja ima ambiciju da bude legitimna, mora biti podvrgnuta moći ustava. Time se otklanja svaka mogućnost za uspostavljanje ili pak perpetuiranje bilo kakve vrste posebne konstitucionalne moći. Ustav je uvijek i na prvom mjestu autobiografija moći (Finer) i odgovor na pitanje "Tko, što, kada i kako dobiva?". No, više od toga ustav je usmjeren na uzajamne odnose društva i države. Odatle, prosvijećene zajednice ne uspostavljaju ustav samo kao instrument ograničavanja političke moći, nego i kao okvir koji će jednoj takvoj zajednici omogućiti samokorekciju i omogućiti da popravi vlastite loše izbore. Ustav uvijek ograničava i svoje legitimacijsko (revolucionarno) ishodište. To ga čini potencijalno snažnim instrumentom borbe protiv mogućnosti obnove bilo kakve arbitrarne vlasti (despocija), ali i instrumentom koji ograničava i kontrolira potencijalno populističke učinke demokracije. Oba su ova nalaza za političko iskustvo Srbije iznimno važna. U raspravu uvodimo dva bitna "opća načela" kao metodički predložak za analizu političke dinamike u ovome društvu. Prvi se odnosi na onu vrstu izazova koju će suvremeni konstitucionalisti (Sajo) označiti terminom "straha ustavotvoraca", drugi je, pak, oslo-njen na Tocquevilleove analize socijalnih učinaka demokratskog izbora (Sajo, 1999.: 5-14). Hamilton je analizirajući aspiracije američkih očeva osnivača upozoravao da im je

prva nakana bila da načine takvu ustavnu konstrukciju koja bi ih oslobodila mogućnosti “obnove tiranije”. Ova se vrsta straha izražavala osobito u nastojanjima da se podjednako izbjegnu politički projekti monarhije i radikalne demokracije. Hannah Arendt u svojoj knjizi *On Revolution* obnavlja ovaj motiv upozoravajući da je glavni učinak ustava bio ustanovljivanje novoga sistema moći (uređenog poretka) kojim se društvo oslobađa egzistencijalnog straha “prirodnog stanja”. Arendtova tvrdi da glavni problem očeva osnivača (*Founding Fathers*) nije bio samo u tome da se jamče javne slobode i uspostavi sustav ograničene vladavine, nego i potreba da se ustanovi takav tip poretka koji će spriječiti da novouspostavljeno stanje nezavisnih država ponovo ne prijeđe u stanje anarhije, neslobode i neporetka (Arendt, 1963.: 146). Temeljni zakon Njemačke koji je pisan nakon Drugoga svjetskog rata osobita je vrsta odgovora na negativne učinke nacističkog totalitarizma, ali i na paralizirajuća svojstva ustava Weimarske republike. Za normativnu redefiniciju kolektivnog identiteta u Srbiji od iznimnog je značenja refleksija da se nova ustavna i politička konstrukcija uspostavlja poslije pada političke despocije. Ustavne i političke borbe upućuju na to da ustavi koji se pišu nakon pada despocija imaju posve drugi ton i traže drugu vrstu alokacije političke moći u odnosu na ustave koji nastaju kao dio ustavnih paraliza i blokada. Negativno iskustvo političke despocije iz kojega je političko društvo u Srbiji izišlo listopadskom revolucijom obnavlja vrijednosti javnih sloboda i mehanizme konstitucionalnih ograničenja moći kao neku vrstu prvoga javnog dobra koje ima predustavnu vrijednost. Jamstva javnih sloboda i vrijednosti ograničene vladavine u kontekstu koji ima snažnu tradiciju antilegalizma normativno uspostavljaju liberalni konstitucionalizam kao nužnu osnovu redefinicije i obnove kolektivnog identiteta u Srbiji. Tocquevilleova pak razmatranja o socijalnim učincima demokratskog izbora, neopravdano zapostavljena u suvremenoj političkoj teoriji, dodatan su argument u prilog normativno postuliranoj rezi o “vladavini prava” kao moralno i politički superiornoj vrijednosti (“višem pravu”). Tocqueville, da uvedemo njegovu argumentaciju, analizira različita obilježja demokratskog ustava u Americi (opće pravo glasa, izborni sustav, sudovanje itd.). No, Tocqueville istodobno pokazuje kakvi su socijalni učinci ovih vladajućih načela i institucija na fundamentalne i političke vrijednosti kao što su prosperitet, sreća, religijske i političke slobode itd. Tocquevilleova je ambicija da vrednuje domašaj demokratskog izbora u odnosu na druge tipove poredaka (despocija, monarhija, aristokracija). Osnovna Tocquevilleova poruka koju bi danas valjalo obnoviti jest ona da demokracija dinamizira i razigrava politički život, ali da su njezini konstitucionalni učinci ograničeni i nedovoljni. Demokracija proizvodi preveliko polje neizvjesnosti i osobit oblik straha, jer narod, koji je u svakoj generaciji novi politički narod, stalno mijenja način da najbržim putem stigne do sreće, pa se ljudi boje sami sebe (Tocqueville, 1995.: 110-111). Strah od despocije koji Tocqueville dijeli s vodećim konzervativnim liberalima tadašnjeg vremena (Montesquieu, Constan) učvrstit će ga u uvjerenju da je načelo legaliteta, što je samo drugo ime za konstituirajuća svojstva prava nasuprot politici (europski narodi vole slobode, ali se boje samovoljne vlasti), središnje formativno načelo moderne europske države. Temelji ove tradicije, kako pokazuje Shklar, i nisu tako novi. Suprotstavljenost načela europske vladavine i načela političke despotije (“turskog despotizma”) stara je koliko i europska politička teorija (Shklar, 1994.: 1-27). Iako su se oblici prosvijećenog despotizma nudili Europljanima kao paradigma racionalne vladavine, jezgra ovih komparacija i obrana “europskog eksperimenta” (Bibo) sadržana je u upozorenju Europljanima o tome kakvoj se mizeriji i opasnostima izlažu ako prihvate formulu istočnjačkog apsolutizma. Iako ova konfronta-

cija nije ni izbliza više tako jednostavna, njezina je normativna jezgra još uvijek značajna za društva Centralne i Istočne Europe. To potvrđuje iskustvo političke despocije u Srbiji u zadnjoj dekadi prošloga stoljeća. Ono je pokazalo i još uvijek pokazuje da ovaj prostor obiluje ideologijama čije je glavno svojstvo iskonska nesnošljivost prema legalizmu. Obrasci ovih ideologija su raznovrsni, od onih koji glorificiraju spontano nasilje kao zamjenu za moralitet prava, do različitih oblika nihilizama u kojima se revolucije vide kao osobiti oblici autentične samoekspresije naroda, potpuno neovisne o cilju kojemu bi trebale služiti, pa sve do različitih oblika anarhizma i komunitarizma, koje u ime zajedničkih oblika života odbacuju etiku prava. Mislim da je to za političko društvo u Srbiji iznimno važno. Politička dinamika u Srbiji upravo zbog osobitog stanja ustavnog interregnuma ne pokazuje nužne učinke konstitucionalizacije političke moći novih aktera. To, u osnovi, procesu konstitucionalizacije liberalne revolucije daje naglašeno neliberalne učinke. Drugo lice ove neliberalne dinamike jest nemogućnost da se u ovom interregnumu novi politički akteri izlože neizvjesnostima ustavno reguliranih političkih procesa. Odnos između revolucije i ustava je, kako smo rekli, veoma složen i iznimno ambivalentan, a ovaj rad nastoji naznačiti samo neka težišta koja otvaraju mogućnost za ono što bismo, služeći se političkom formulom Franza Neumanna (“*Ima li Njemačka političku teoriju?*”) označili političkom teorijom političkog poretka u Srbiji nakon listopadske revolucije. Ovo smo pitanje već u uvodnim dijelovima studije označili terminima različitih strategija konstitucionalizacije revolucije. Naime, jedno od bitnih obilježja modernih revolucija jest osobita podjela na političke aktere. Jedni su, podržavajući oblik permanentne revolucije, kreativnu moć revolucije transponirali u institucionalno sredstvo koje je jamčilo permanentnu ulogu revolucionarnih elita. Drugi su konstituirajući moć revolucije ugradili u temelje novoga i ograničenog poretka. U napetosti između radikalno demokratske i institucionalne (liberalne) strategije ne otkrivaju se samo različite koncepcije između konstitucionalne i normalne politike, nego, u osnovi, artikuliraju dvije posve različite koncepcije ustava. Ukratko, dok revolucionarno-demokratska ideja ustava ima težnju da sačuva revolucionarni duh naroda i u ustavu pozitivira vrline svojih građana implicirajući osobito jedinstvo između revolucionarne i normalne politike, institucionalna strategija usmjerena je na konstitucionalizaciju revolucionarne moći i građanskog duha u oblik “normalne politike”. Supstantivna svojstva građanskih vrlina i revolucionarne moći uvijek su potencijalno usmjereni i narušavaju politički kapacitet političkih ustanova. A političke ustanove su i nastale, kako upućuje Alexander Hamilton, zbog toga da bi se ograničili i kontrolirali loši porivi koji su stalan pratilac građanskog društva i ljudske prirode. Do kraja dovedena ova različita normativna polazišta nude, u osnovi, dvije različite koncepcije ustava. Za prvu, radikalno demokratsku, ustav je rješenje problema. Za drugu, liberalnu, on je samo jedan od instrumenata za rješavanje problema. Osnovna je poruka da se narod shvaćen kao politički subjekt (ukupnost građana) podvrgava pravilima koja unaprijed ne određuju politički rezultat, nego kao svoj krajnji učinak osiguravaju da on bude u skladu s očekivanjima izraženima u revoluciji. Ako je revolucija kolektivni čin preuređenja bazičnih aspekata prošlosti, onda je ustav u biti okvir koji omogućava novim akterima da definiraju ona pravna i politička načela s pomoću kojih se novi početak razlikuje od starog režima i učvršćuje u nazorima građana. Uspješna liberalna revolucija (a to je oznaka političke dinamike u Srbiji) trebala bi biti dovršena u demokratski donesenom ustavu. U ustavu se u obliku društvenog ugovora iznova definiraju temeljna načela i vrijednosti zajedničkog života. Novi se poredak u biti legitimira kroz jedno novo razumijevanje položaja čovjeka, odnos građana i

vlasti, a osobito kroz jedno novo značenje samog pojma politike. Naznačujući da ustav i nije ništa drugo nego jedan široki društveni ugovor o identitetu političke zajednice, Hegel je uočavao da ustav mora sadržavati osjećaje ljudi za njihova prava i interese. Ustav je izraz samosvijesti pripadnika jedne političke zajednice koji upravo njoj odgovara, u protivnom to postaje izvanjski ustav koji je bez vrijednosti i značenja. Cijena ovoga osnovnog konstitucionalnog ugovora i nije tako visoka kakvom se čini na prvi pogled (Arato). Da bi jedan ustav bio djelotvoran, od njega se očekuje ustanovljivanje koherentnog i stabilnog okvira (procedura, pravila odlučivanja) za nesmetanu reprodukciju političke moći. Da bi, pak, ustav zadovoljio kriterij legitimnosti sa stajališta liberalnih i demokratskih načela, od njega se očekuje da u sebe inkorporira skup civilnih i političkih prava, kao i mehanizme koji trebaju osigurati demokratski i javni karakter političkih procesa. Liberalni je ustav uvijek spojen s vrijednostima konstitucionalizma, čime se pozitivira polazište o politici u granicama prava i konstitucionalnim granicama političke vlasti (Arato, 1994.: 92-115). Bez snažnih liberalnih ustanova naša je sloboda uvijek u opasnosti da bude pokradena (Mosca), a konstitucionalne ustanove su, kako je to lijepo napisao Tocqueville, ledena voda koja hladi i okiva vlast. Otuda je nametanje konstitucionalnog projekta u središte javnog diskursa i uspostavljenje ustava kao središnjeg simbola političkih dostignuća od iznimne važnosti za buduću rekonstituciju političkog poretka u Srbiji. Dva su važna učinka ovakvoga usmjerenja javnih debata. Prvi se izražava u osvajanju mogućnosti da se u traganju za obnovom i redefinicijom kolektivnog identiteta zajednice, ovaj identitet gradi na vrijednostima ustavnog patriotizma i obnavljanju lojalnosti građana prema političkoj zajednici kroz vrijednost ustavne demokracije. Drugi važan učinak ovako usmjerenoga javnog diskursa trebalo bi prepoznati u širenju konstitucionalne političke kulture. Promocija konstitucionalizma vodi raspravu u liberalnom smjeru i otvara prostor za široku raspravu o ključnim pitanjima liberalne rekonstitucije društva. Prednost je liberalizma u odnosu na ostale konkurirajuće teorije u tome što je njegova konstitucionalna teorija mnogo razvijenija i mnogo primljivija za aktivne grupe i pojedince. Otuda i jest važno da upravo ove grupe vide ustav u svojoj refleksiji kao izraz i simbol dostignuća političkih promjena u Srbiji. U prethodnim razmatranjima nastojao sam pokazati zašto je u prelasku ka demokratskoj normalnosti odnos između revolucije i ustava središnja jezgra političke dinamike u Srbiji. Osvajanje konstitucionalne šanse za obnovom i redefinicijom kolektivnog identiteta označio sam kao najvažnije postignuće listopadske (liberalne) revolucije. U ovom ću izlaganju pokušati pokazati iz kojih je pretpostavki nužno oblikovati osnove kolektivnog identiteta. Temelje ovoga identiteta označit ću kategorijama ustavnog patriotizma. To ukratko znači da se zalažem za takvu ravnotežu moralnih i političkih načela koje Srbiju kao državu i političku zajednicu utemeljuju samo na univerzalističkim načelima. Ustavni patriotizam označujem kao formulu koja razrješuje temeljnu napetost između legitimnosti države i legitimnosti u državi. Ovu formulu držim jezgrom proliberalne rekonstitucije poretka u Srbiji. Temeljem novog početka označit ću "osnivačka svojstva" listopadske revolucije. No, da temeljitije razložim osnovnu argumentaciju. Prva vrsta argumenata tiče se analize dinamike i modaliteta političkih promjena u Srbiji. Modalitet promjena je od velike važnosti za redefiniciju identiteta zajednice (Kiss, 1992.: 300-367). Ukratko, politički se prevrat u Srbiji može, s obzirom na modalitet promjena (strategija kontinuiteta), prirodu normativnih zahtjeva (prava kao bazična dobra, vladavina prava, demokracija kao legitimacijsko načelo), samorefleksija političkih aktera (izbor, a ne slučaj), odnos prema staromu režimu (korektivna pravda), označiti normativnim konstruktom liberalne revo-

lucije. Njegov je glavni učinak relegitimizacija normativnog ideala otvorenog i liberalnog društva. Akteri političkih promjena u Srbiji stekli su “okvir mogućnosti” za takvu rekonstrukciju Srbije kao države i političke zajednice, koja političkom društvu u Srbiji pruža šansu za liberalnu političku transformaciju. Stanje u kojemu se Srbija još uvijek nalazi označujemo pojmom konstitucionalne politike. Pojam konstitucionalne politike izvodimo na temeljima neofederalističke teorije (Ackerman) i označujemo je kao posebnu vrstu politike, prožete masovnom mobilizacijom i građanskim vrlinama, koja dominira samo u iznimnim periodima jednoga društva (Ackerman, 1992.: 14-25). Ovakvi su momenti odlučujući za život jedne političke zajednice i način na koji ona uređuje i definira svoje fundamentalne vrijednosti. To su momenti koji pripadnicima jedne zajednice daju šansu za obnovu i redefiniciju zajedničkoga političkog identiteta. Političko društvo u Srbiji i njegovi ključni akteri prolaze kroz jedno takvo stanje konstitucionalne politike. Temeljno (pretpolitičko) pitanje pred kojim se Srbija danas nalazi jest pitanje o osnovama oblikovanja kolektivnoga političkog identiteta (bazičnog konsenzusa). Ovim svojstvom se Srbija kao političko društvo ne razlikuje bitno od političke dinamike drugih postkomunističkih društava, osobito onih koja pripadaju prostoru bivše Jugoslavije. Sva ova društva pokazuju osobitu asimetriju (nadmoć) imperativa oblikovanja kolektivnog identiteta u odnosu na imperATIVE (javna dobra) legitimnosti i ekonomskog blagostanja. Prvo, dakako, proizvodi određene deficite, podjednako u polju legitimnosti i polju ekonomskog racionaliteta, no, tu ću vrstu analize, iako važnu, ostaviti po strani. Oblikovanje javnog poretka u svim je političkim društvima najvažnije javno dobro i stoga bi postojanje deficita u drugim poljima bilo opravdano. Ovo je za Srbiju još važnije jer se dosta uvriježilo stajalište o posebnom identitetu javnih službi (državnih aparata) i javnog poretka, što je u normativnom smislu teško branjivo. No, ideja o nadmoći imperativa kolektivnog identiteta u političkom društvu Srbije traži jednu važnu redefiniciju. Političkom društvu u Srbiji nužna je jedna kvalitativno nova percepcija kolektivnog identiteta. Ono što karakterizira i razlikuje proces rekonstrukcije Srbije kao države i političke zajednice u odnosu na ostala postkomunistička društva, a djelomice predstavlja otklon i u odnosu na proces uspostave moderne europske države, jest da se u Srbiji ne može naći kompromisan odgovor na temeljno pitanje o tome što utemeljuje državu – pretpolitičko jedinstvo njezinih pripadnika ili konsenzus o univerzalnim moralnim i političkim načelima. Pitanje, dakle, o tome što je to što čini preduslovni izvor (konstituirajuću moć) ustava u političkom društvu Srbije ni izbliza nije jednostavno. Za razliku od modernih europskih država koje su u sebi uspijevale uskladiti ovu dvojni strukturu moći (pretpolitičko jedinstvo utemeljeno u tradicijskom polju partikularnih društava, konstrukcijska (ugovorna) ideja zajednice utemeljena na univerzalnim načelima), političko društvo u Srbiji ne može iskoristiti i pozitivirati u obliku bazičnoga ustavnog konsenzusa, posebne emancipacijske učinke “podjele rada” između nacionalizma i liberalizma u kojima je nacionalizam, u biti, oblikovao osjećaj kolektivnog identiteta i solidarnosti, a liberalizam oblikovao i gradio institucionalne osnove slobodnog razvoja i samoaktualizacije pojedinca. Sve ovo upućuje da se političko društvo Srbije u procesu redefinicije svoga kolektivnog identiteta mora odreći i one simboličke reference na naciju koja je tipična za zapadne demokratske zajednice ravnopravnih građana. Uz najopćenitije razloge koje smo analizirali (izlazak iz polja političke despocije) još su dva zasebna razloga ovakvom nalazu. Prvi je općenitiji i tiče se prirode nacionalizma u društvima Centralne i Istočne Europe, drugi, pak, upućuje na osobitost političke dinamike u Srbiji. Opće je mjesto da modernizacijski procesi oblikovanja nacija i drža-

va u zemljama Centralne i Istočne Europe pokazuju različitu dinamiku. Kako to kaže F. Meineke, dok je na Zapadu postojeća država bila nacionalizirana, u društvima Istočne i Centralne Europe nacije su već bile formirane i u jednom neravnomjernom procesu etatizirane. No, ovaj tip procesa ima posve drukčiju dinamiku u odnosu na proces oblikovanja moderne europske države. On ne pokazuje ni onu vrstu postupnosti, ni spontanitetu, a niti osobito svojstvo “republikanizacije politike” koja je karakterizirala ovaj proces. Sve je ovo snažno utjecalo na prirodu političkih procesa i kvalitetu nacionalizma u ovom dijelu svijeta, čineći ga nekontroliranim, divljim, shizofrenim, poput svake sile *in statu nascendi*. Nekoliko je važnih razloga koji u procesu rekonstitucije političkog društva u Srbiji delegitimiraju naciju kao supstrat demokratske političke zajednice. Prvi se odnosi na način na koji je “nacija” instrumentalizirana u neposrednoj prošlosti. Nakon svega što je učinjeno u ime “nacije” u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća, nije moguće kreirati civiliziranu zajednicu iz pretpostavki pretpolitičkog jedinstva njezinih članova (Dimitrijević, 2001.a: 118-126). Naprotiv, mogućnost novoga početka u Srbiji u velikoj mjeri ovisi upravo o tome koliko će nova elita, politička i intelektualna, biti pripravna na “pravno potiskivanje prošlosti starog režima” (Dreier). Drugi razlog je normativne prirode. Srbija je nacionalno heterogena zajednica. Učinci normativno poželjnog zahtjeva o multikulturalnosti vrlo su snažni, a odnos između liberalnih, demokratskih i multikulturalnih imperativa ni izbliza nije jednoznačan. O tome na javnom polju nema ni dovoljno refleksije ni temeljitih rasprava. U složenim zajednicama premreženim nacionalnim i etničkim identitetima nije moguće istovremeno braniti moralno prvenstvo prava i ideju o etičkoj prednosti zasebne (većinske) koncepcije dobra (Dimitrijević, 2001.b). Treći razlog se odnosi na snažne deficite i rastakanje s kojima je sama srpska nacija bila suočena u procesu nasilne homogenizacije. Talleyrand je svojedobno govorio kako je Francuzima nakon pada bonapartizma trebalo gotovo pedeset godina da povrate povjerenje u republikanske ustanove i javne slobode. Političko društvo u Srbiji nalazi se nakon pada srpskog cezarizma pred istom vrstom iskušenja. Sve ove analize upućuju na to da se u procesu političke rekonstitucije Srbija na neki način mora odreći integracijskih kapaciteta same političke zajednice. Sve to dakako ima i posve nepovoljne učinke u procesu rekonstitucije države, no to su one vrste podnošljivih šteta koje bi unaprijed trebalo uračunati (I. Berlin). Dovodeći ovu analizu do kraja i odgovarajući na temeljno pitanje koje smo u ovoj studiji postavili, a to je pitanje o osnovama kolektivnog identiteta (bazičnog konsensusa) u Srbiji, izveli bismo sljedeći fundamentalni politički aksiom. Ustavni patriotizam je ona vrsta političke formule koja političkom društvu u Srbiji omogućuje rekonstituciju političkog poretka s onu stranu nacije-države i omogućuje da se trajniji identiteti i lojalnosti prema političkoj zajednici i državi oblikuju na području političkih načela i vrijednosti koje “proizvodi” sam ustav. Sadržaj ustavnog patriotizma činila bi ona načela i one vrijednosti koje za sve građane imaju neograničeno i nepristrano značenje, podjednako u odnosu na partikularna svojstva pretpolitičkog jedinstva zajednice (partikularne državne i nacionalne tradicije), ali u odnosu na “republikansko polje” demokratskih institucija i procesa. Ovaj “poredak vrijednosti” označujemo liberalnim načelima jednake slobode i vladavine prava, a “demokracijsko politike” jednoga poretka mjerimo vjernošću upravo onim (liberalnim) vrijednostima koje stoje izvan demokratskog procesa.

Literatura

- Ackerman, Bruce, 1992.: *The Future of Liberal Revolution*, Yale University, New Haven/London
- Arato, Andrew, 1994.: Constitution and Continuity in the Transitions, *Constellation*, (1) 1: 92-115
- Arendt, Hannah, 1963.: *On revolution*, Viking Press, New York
- Benhabib, Seyla, 1994.: “Deliberative Rationality and Models of Democratic legitimacy”, *Constellation*, (1) 1: 26-35
- Dimitrijević, Nenad, 2001.a: *Slučaj Jugoslavia*, SamizdatB92, Beograd
- Dimitrijević, Nenad, 2001.b: *Constitutionalism and Privatised State* (rukopis)
- Kirchheimer, Otto, 1981.: *Restrictive Bedingungen und revolutionäre Durchbricht, Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre von Staat*, Frankfurt/Main
- Kiss, Janos, 1992.: Between Reform and Revolution, *East European Politics and Societies*, (12) 2: 300-367
- Neumann, Franz, 1958.: *The Democratic and the Authoritarian State*, Free Press Glencoe, London, 233-255
- Neumann, Franz, 1944.: *Behemoth. Structure and Practice of National Socialism*, New York: 454-459
- Preuss, K. Ulrich., 1994.: Constitutional Power-making for the New Policy, u: *Constitutionalism, Identity, Difference and Legitimacy*, Rosenfeld, M. (ur.), Duke, Durham/New York: 143-149
- Rossiter, C. (ur.), 1961.: *The Federalist*, New York
- Schmitt, Carl, 1928.: *Die Verfassungslehre*, Duncker und Humbolt, München
- Sajo, Aleksandra, 1999.: *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism*, CEU Press, Budapest
- Shklar, N. Judith, 1987.: Political Theory and the Rule of Law, u: *The Rule of Law. Ideal and Ideology*, Harchinsson, A.C. / Monnhan, P. (ur.), Carswell, Toronto
- Shklar, Judith, 1994.: *Legalism*, Harvard University Press, Cambridge
- Tocqueville, Alexis de, 1995.: *Democracy in America*, Vintage, New York

Milan Podunavac

*REVOLUTION AND CONSTITUTION IN POSTCOMMUNISM: THE
CASE OF SERBIA*

Summary

In the light of the dramatic events in the Serbian political society, the author looks into the most fundamental question of the political theory of constitutionalism: in which way a revolution may reach its apogee in a viable form of constitutional government. The liberal revolution in Serbia enabled the collective identity to be redefined on the basis of constitutional patriotism. The author thinks that constitutional patriotism may be a good basis for a reconstruction of the political regime beyond the nation-state.

Key words: constitutional politics, liberalism, nationalism, postcommunism, revolution, Serbia, constitutional patriotism

Mailing address: Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, YU 11000
Beograd. *E-mail:* podunav@instifdt.bg.ac.yu